

## ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА УСЛОВЉЕНОСТ ДРЖАВНО-ПРАВНИХ ПРОМЕНА У СРБИЈИ ПОСЛЕ 29 МАЈА 1903

Променама које су настале после атентата на краља Александра Обреновића — у државном, правном, политичком и привредном животу Србије — завршена је једновековна унутрашња борба Срба против личних режима и апсолутизма српских владара. Тада је, истовремено, окончана и борба за организовање српске националне државе на буржоаској основи, са буржоаско-демократским институцијама, које претстављају најпотоднији оквир за развитак капитализма и њему одговарајући процес развитка друштва.

Убиство краља Александра и краљице Драге од стране једне завереничке групе млађих официра — тумачено је у српској историографији, углавном, незадовољством у војсци, међу официрима, који су, пред крај његове владавине, били депрадирани и запостављени, врло слабо и нередовно плаћени, а које се још и појачало краљевом „недостojном“ женидбом много старијом удовицом „сумњивог“ морала, Драгом Машин. Поготово, кад је краљица, наводно, покушала да наметне краљу за наследника једног од своје браће, тј. једног од Луњеваца, врло осомњених и непопуларних тадањих српских официра. Затим, тумачено је и незадовољством у народу краљевом неуравнотеженом владавином, која је била испуњена државним ударима, трвењима између краља и првака грађанских политичких странака, прекид судовама, честим променама влада; променама устава и укидањем напреднијих закона, — негирањем, дакле, парламентаризма који је у Србији заведен 1888.

Међутим, све ове околности могле су унети пометњу и правну несигурност у земљи, те, према томе, и врло много допринети заостртавању државне и политичке кризе, изазвати јавне протесте преко штампе и на улицама демонстрације, бити, на крају, повод и завери и убиству. — Али, прави узроци су били много дубљи. — *Ти узроци су се налазили, у првом реду, у измењеним економским и друштвеним односима на којима су се дотле заснивали лични режими српских владара.* Измењени, пак, економски и друштвени односи произишавали су из интензивнијег привредног развоја Србије од осамдесетих година XIX века, па надаље. Привредни развој Србије, дотада јако успорен општом заосталошћу земље и преовладавањем натуралне, ситне, сељачке производње, условио је и ситнобуржоаски карактер група које су се смењивале на власти. Због тога, ове групе и нису биле у стању да се трајније супротставе апсолутизму владара, који се и у Србији ослањао „на потпуну заосталост, непросвећеност и несвесност сељачке масе“ — како је Лењин истакао за Русију почетком XX века (1). Већи привредни успон огледао се у интензивни-

(1) В. И. Лењин: К питању о аграрној политици (општој) савремене владе. Целокупна дела, књ. XVI, с. 449, 1935, на руском, Институт Маркса, Енгелса-Лењина.

јем развоју трговине, занатства и индустрије, у знатном повећању густине становништва — посебно у порасту грађанства — као и у измењеном положају друштвених класа: у бројчаном и економском јачању сада већ праве буржоазије, у повећању броја пауперизованих сељака, у појави радничке класе и њених организација, као и у много већем ангажовању ових различитих друштвених група и класа у политичком животу земље. Ово се испољило и кроз шири развитак штампе, кроз формирање такозваног „јавног мишљења“ по најважнијим државним, политичким и привредним питањима. „Јавно мишљење“, које су наметали најутледнији писци, научници и публицисти тадање Србије, имало је знатан утицај и на одређивање става грађанства и официра према владавини краља Александра. Измењени односи су се, другим речима, огледали и у интензивнијем прожимању „политичким духом“ све ширих слојева србијанског друштва, захваљујући и штампи и претходном деловању политичких странака у народу. Све је то истовремено указивало и на међусобну заоштреност односа између појединих друштвених класа. Укратко речено, *нови друштвени и економски односи и прогресивне друштвене снаге*, које су се из тога, врло поступно, развиле под владавином краља Александар као и под владавином претходних српских владара, биле су већ прерасле дотадањи начин управљања земљом и толико ојачале почетком XX века, да су се морале сукобити с краљем. Његов начин владавине, према тадашњим оценама постао је сметња даљем развоју капитализма у Србији на модерној основи. У том сукобу, опозиција се користила и незадовољством у војсци и незадовољством у грађанству, како краљевом женидбом и дворским скандалима, тако и другим његовим поступцима — чак и атентатом — да би успоставила оно унутрашње уређење које је било погодније за остваривање материјалних интереса буржоазије. У том сукобу, опозиција је морала и победити, утолико пре што су је, *у намери обарања режима*, подржале и остале друштвене класе, нарочито радничка класа, заступана у политичкој борби преко својих социјалистички оријентисаних претставника. И њихови материјални интереси, тј. интереси радника и сељака, су тако исто, захтевали државне и политичке промене, односно шире демократске слободе. Међутим, да би се те промене оствариле, било је потребно да буржоазија у Србији претходно постане и економски и политички јачом класом, да у потребној мери превазиђе свој дотадањи ситно-буржоаски карактер. Из малог броја најилустративнијих података видеће се колико се у томе напредовало у размаку од 10 до 15 година пре атентата на краља, као и у којој је мери владавина Александра Обреновића претстављала сметњу развоју модерног капитализма у Србији и капиталистичких друштвених односа, као и даљој афирмацији буржоазије као руководеће класе

На простору од 45.410 км<sup>2</sup>, колико је Србија имала 1884, живело је — 1.900.726 становника. Године 1903 Србија је већ имала око 2.646.595 становника. Број становника на 1 км<sup>2</sup> износио је 1895 —

47,9%, а 1905 — 55,7%. У размацама од пет година становништво се повећавало просечно за 190.000, и то више насељавањем, а мање природним прираштајем. Од тога, на градоко становништво долазило је 1885 — 244.317, а 1905 — 408.339. Од 1890—1905 и број градова се повећао од 21 на 24. Најбржи развој имао је Београд, као привредни, културни и политички центар: 1890 — 59.249 становника, а 1905 — 77.816 (2).

На селу, 1889 било је 72,68% сељака који су имали до 5 хектара обрадиве земље. Године 1897 било је — 17.417 сељачких породица без икакве земље. Истовремено, повећавао се број власника који су имали између 20 и 50 хектара (1889 — 1,0%; 1897 — 3,62%) (*op. cit.*, с. 177).

У том времену осетило се и веће напредовање у земљорадњи у односу на ринје године, што се, делимично, може видети и из спољнотрговинског биланса: 1884 вредност пољских и баштенских производа износила је 14.401.693, а 1896 — 23.426.711 динара (*op. cit.*, с. 225). Исто тако и у сточарству, које иначе нагло опада од средине XIX века — услед проширивања ораница и повећања земљорадње, као и услед насељавана — долази до извесне стабилизације. То се одразило и у извозу, мада извоз није најсигурнији показатељ. Док је Србија извозила у Аустрију — према којој се кретао уопште највећи део њеног извоза — 1884 — 35.000 грла говеди, 1903 извоз се повећао на 83.000, са вредношћу — у првом случају 6, а у другом случају 14,8 милиона динара. — (3) Исто тако, пред крај XIX века повећава се и укупна вредност извоза: 1885 — 37,6 милиона, 1895 — 43,4 милиона, а 1905 — 72 милиона динара (*op. cit.*, с. 302).

У то време повећао се и број новчаних завода у Србији, као и износ акциског капитала: од 62 завода у 1894 на 76 у 1899 (осим Народне банке), односно — од 14.800.000 акциског капитала у 1894, на 20.500.000 у 1899. Улози на штедњу износили су 1894 — 27.843.171. — (*op. cit.*, с. 317).

Крајем XIX века јавља се и нешто наплатији развој индустрије. Тако, 1898 Србија је имала укупно 28 мањих индустријских предузећа, са 1702 радника. Године 1903 број индустријских предузећа попео се на 105, а број радника на — 4066. Истовремено, повећала се и вредност производње: изражена у динарима износила је 1898 — 3.787.671, а 1903 — 12.832.310. — (4). Већи интерес, и домаћих и страних капиталиста, за подизање индустријских предузећа у Србији изазвао је и нов закон о повластицама у индустрији, донет за време владавине Краља Александра (1898).

Општи привредни развој тадашње Србије илуструје посебно и изградња железнице. То је истовремено био и моћан потстицај том развоју. Наиме, у размаку од 1884—1904 изграђена је већа железничка мрежа која је повезивала разне крајеве Србије, као и Србију

(2) Др. Н. Вучо: Привредна историја Србије, Београд, 1955, с. 226.

(3) Др. Мијо Мирковић: Економска историја Југославије, Загреб, 1958, с. 301.

(4) Др. Н. Вучо: *op. cit.*, с. 248—250.

са Аустријом, Турском и Бугарском. Успостављена железничка мрежа много је допринела проциштивању унутрашњег тржишта. У то време основано је и прво српско бродарско друштво које је 1894 имало три брода и 26 шлепова (5).

Крајем XIX века основана је и Класна лутрија, а 1898 отпочела је са радом и Београдска берза. На њој су се, према понуди и тражњи, формирале цене производима, дотле одређиване од стране пештанских комисионара. Године 1897 приступило се оснивању и домаћих завода за осигурање живота и имоване (дотле су овај посао обављала страна друштва, „Анкер“, „Грешен“) прво као „Оделење за осигурање београдске задруге“, да се, почетком XX века, оснује и посебно осигуравајуће друштво „Србија“ са почетним капиталом од 1,000.000.— динара (*op. cit.*, с. 17—19). Нешто раније 1889 односно 1890, два важна извора прихода — железница и монопол соли и дувана које су дотле држали странци — прешли су у државне руке (6).

Владавина краља Александра карактерише се, уз то, и низом законских мера које су имале за циљ убрзање развитка националне привреде, а нарочито пољопривреде. (1892 донет је закон о уређењу државног сточарског завода, по коме су биле обавезне општине и срезови да набаве прикладну стоку бољих раса; 1902 Србија већ учествује и у иностранству на пољопривредним изложбама. Године 1898 донет је закон о државним економима који се пастовљају у сваком срезу у циљу унапређења пољопривреде. Исте године донет је и закон о унапређењу воћарства, и др. У то време прелази се и на интензивно сточарство, појачава се тов свиња и све више се извозе дебеле свиње.)

Интензивнији привредни развој Србије изазвао је, поред повећања броја богаташа, и пропадање сељака на другој страни, тј. повећање броја безземљаша, као и појевтињавање радне снаге за индустрију, занатство и трговину, за најамни рад на селу, и, према томе, — снижење надница. Године 1895 имала је Србија — 41.331 становника без икаквог непокретног имања, а 1905 — 51.711 (7). Затим, према попису од 1897, у Србији је било — 34.952 домаћина-безземљаша на селу, а 84.721 домаћина са поседом испод 3 ха (8). Индустрија у Србији, занатство и остале привредне гране, као и државна и приватна администрација, нису били у стању да апсорбују све оне становнике који су, у том просецу бржег развитка остали без средстава за живот. Оно што се могло — укључивањем у индустрију и занатство, као и у друге секторе делатности — било је изложено најтежој експлоатацији и десетковано — пре свега у индустрији — у току неколико година, несношљивим условима рада и врло ниским надницама.

(5) Др. Гојко Грђић: Развој привреде Србије и Војводине, Београд, 1953, с. 17.

(6) Др. М. Мирковић: *op. cit.*, с. 2888, 311.

(7) Драгиша Лапчевић: Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији, Београд, 1928, с. 12.

(8) Др. Г. Грђић: *op. cit.*, с. 23.

Један од највећих експлоататора била је сама држава. Знатно поремећен државни буџет, услед подухвата у форсирању индустрије, услед повећања државног апарата — нарочито услед формирања регуларне војске после Тимочке буне (1883), на коју је ишла трећина тадањег буџета — држава је настојала, готово редовно да уравни-тежи пореским наметима, највећим делом на сељака, задржавајући врло дуго лични порез, такозвани „грађански данак“. Претстављајући највећи део непосредног пореза, лични порез је доносио држави највише прихода, али је био подједнак и за имућне и за сиромашне. Држава је, наиме, врло дуго избегавала увођење пореза према имовном стању, пошто би ово погодило имућније слојеве. Дајући повластице за подизање индустрије, држава је морала, и на другим секторима да се односи врло обзирно према капиталу у нарастању односно према његовим носиоцима који су истовремено dobrим делом били носиоци власти. Али, како су сиромашнији сељаци, претстављајући највећи део становништва, готово редовно били у немогућности да одговоре обавезама према држави — услед врло ниске продуктивности рада, ситносопственичке привреде и неразвијености унутрашњег тржишта — то је држава постизала предвиђени приход од пореза и принудном продајом имања презадужених сељака. Само између 1891 и 1895, кад се почела водити статистика јавних продаја, било је 23.234 дужника, од којих 20.114 земљорадника, односно 86,57% од целокупног броја дужника. За рачун државе, највише због неплаћене порезе, продато је тада 17.497 сеоских имања, тј. за рачун државе 71,80% од свих извршених продаја (9). Велики број безземљаша морао је изазвати на селу продубљивање заоштрености између државе и тих сељака, као и између сељака и сеоских зеленаша, уз безизлазну беду у коју су сељаци западали и интервенцијом државе и притиском зеленаша.

С друге стране, и сама држава није била у стању — и поред великог притиска на сељака и утеривања прихода јавним продајама — да покрије своје потребе које су биле у сталном порасту. Тако се догодило да чиновници, за време владе краља Александра, нису примали плате по два, па и по три месеца. Исто тако, и официри нису примили плате по више месеци. Презадуженост је, дакле, овлада и у овим друштвеним слојевима, на које се режим у крајњој линији морао ослањати, а који су се привремено спасавали давањем зеленашима у залог својих признаница на плату (10). Велики поремећаји у државном буџету произилазили су из пораста државних расхода који су се, на пример, повећали од 51,8 милиона у 1889 на 77,0 милиона динара у 1900 (11), док су се буџетски дефицити у том периоду готово редовно кретали до 20%. Тадања опозициона штампа је писала да се „стални дефицити пењу нечувеном брзином, опромни

(9) Др. Н. Вучо: *op. cit.*, с. 237—238.

(10) Др. Г. Грђић: *op. cit.*, с. 17; Драгиша Васић: *Деветсто трећа* (Мајски реват), Београд, 1925, с. 31.

(11) Др. Г. Грђић: *op. cit.*, с. 17.

државни дугови достижу процену вредноси целокупне зиратне земље [...]“ (12). Владе су повремено ублажавале своје финансијске тешкоће закључивањем зајмова у иностранству и код домаћих капиталиста. Један од иностраних зајмова био је врло непопуларан, тако звани „Карлсбадски аранжман“, највише због прихватања стране контроле у „Управи монопола“ (од 10 чланова Управе, двојица су били странци — Француз и Немац), ради обезбеђења исплате зајма. Ситуација се тада погоршала још и расписивањем једног принудног зајма од 10.000.000.— (13). И ова несређеност у државним финансијама, праћена сталним порастом чиновничког апарата и буџетским дефицитима, била је једна од основа успеха радикалске странке, која је већ на почетку свога рада (1881), прокламујући борбу за „народне самоуправе“, као и борбу против „бироократије“ била тако широко прихваћена да пред крај XIX века постане најјачом политичком странком.

Уз заоштравање односа између класа, као и између појединих друштвених слојева и саме државе, а са интензивнијим развојем индустрије, поставило се у Србији и такозвано „радничко питање“, иако ј број радника, пред крај XIX века, био врло мали. — Као свуд у свету, и у Србији, развој индустрије, у својим почетним фазама, био је праћен ниским надницама, претераном експлоатацијом радника, као и деце и жена запослених у индустрији и занатству, неограниченим радним временом и врло тешким осталим условима рада, посебно у рударству. Тако, 1902 радно време радника запослених у индустрији и занатству кретало се између 8 и 22 часа, у зависности од струке. Затим, 60% ученика није имало 14 година, 32% ученика радило је од 14—16 часова, а 15% и преко 16 часова. Најтежи је био положај ученика у текстилним фабрикама и у штампаријама, где су узимана на рад и деца од 8 година (14). Ништа није био бољи и положај одраслих индустријских радника, као и „слугу“, којих је 1900 у Србији било 26.758 у разним занатима и у другим секторима. Околности под којима су живели и радили индустријски и остали радници, изазвали су велику заоштреност односа и између послодавца и радника која није била у оразмери са бројчаном снагом самих радника, већ са тежином експлоатације. О томе најбоље сведоче истовремене појаве посебних радничких организација (удружење типографа, удружење кројачких радника и др.), а нарочито појава радничке штампе, као и превода марксистичке литературе, са све јаснијом класном, социјалистичком оријентацијом у третирању радничких проблема. На крају, о томе сведоче и појаве штрајкова, као средства отпора против претеране експлоатације, — за измену услова рада и повећање надница (1890 — штрајк абаџијских радника у Крагујевцу, а 1902 у Обреновцу; 1884, 1889, 1902 — штрајкови железничара; 1894 и 897 — штрајкови у Државној штампа-

(12) Драгиша Васић: *op. cit.*, с. 26.

(13) Др. Г. Грђић: *op. cit.*, с. 17.

(14) Драгиша Лапчевић: *op. cit.*, с. 119—120.

рији; 1891, 1897, 1901 — штрајкови у војној шивари; 1899 — штрајк столарских радника. и др.) (15). И у Србији, као и у другим европским земљама, штрајкови су претходили класном синдикалном покрету.

Године 1895 социјалистички оријентисана група радника и интелектуалаца покренула је лист *Социјал-демократ*, који је излазио 1895—1896. У свом првом броју, претстављајући се публици, *Социјал-демократ* је објавио да ће бити „орган међународног савеза свију пролетера и спремаће, са свим осталим братским органима услове за потпун преображај друштва“ (16). Овим је већ најављено да се део радника окренуо ка модерном радничком покрету. *Социјал-демократ* се врло много ангажовао, исто тако, и на пропагирању Марксових поставки о класној борби пролетеријата, на организовању радника и њиховом политичком преваспитавању у циљу што успешнијег супротстављања капиталу. — У оквиру деловања листа *Социјал-демократ* основано је 1896 у Београду, и „Радничко друштво“, са посебним задатком образовања својих чланова путем предавања, отварања књижница и читаоница. Од 1897 излазе и *Радничке новине* (17). Године 1896 изведена је и прва првوماјска прослава на пролетерски начин и у духу радничког интернационализма (18). Године 1901, основано је више правих синдикалних организација — савез грађевинских радника, савез металских радника, савез дрводељских радника и др. — па се сматра да тада и почиње у Србији класни раднички покрет. Циљ им је био један исти: да својим члановима пружи, поред социјалне заштите, *васпитање у духу јединства економске и политичке борбе у условима капиталистичког поретка*. Овај период тј. период пред атентат на краља, био је испуњен, поред осталог, и честим радничким зборовима, демонстрацијама (као најзначајнија сматра се она од 23 марта 1903, окарактерисана као „крвава“ пошто је било и људских жртава) и првوماјским прославама, иако се већи број радника налазио изван синдиката (1903 било је 1.761 синдикално организованог радника). Зато је, у циљу јачања радничких организација и укључивања већег броја радника у раднички покрет, основан 1903 (десет дана пре атентата) и „Раднички савез“, као централни орган радничког синдиката за Србију. Те године основана је и социјал-демократска партија одмах по атентату, која ће, убудуће, имати да руководи и усмерава политичку борбу радничке класе. Све ово указује да је заостреност односа између рада и капитала постајала све већа, уз све већу активност и радничких политичких вођа. Тада пада и политичко деловање Димитрија Туцовића, Драговића, Пелагића и других.

Насупрот овом, доста живом кретању србијанског друштва почетком XX века и, нарочито, већ стеченим навикама супротстав-

(15) Драгиша Лапчевић: *op. cit.*, с. 202—203.

(16) Социјалистичка штампа у Србији до XX века, II, Београд, 1951, с. 155.

(17) Драгиша Лапчевић: *op. cit.*, с. 144 и сл.

(18) Драгиша Лапчевић: *Историја социјализма у Србији*, Београд, 1922, с. 112, 113.

љања различитих политичких мишљења преко штампе (не више само повремено кроз хајдучију и буне, тј. кроз најниже офрме политичког отпора, као раније у XIX веку), укидају се уставни који су гарантовали и одређивали политичке и привредне слободе (као Устав од 1888), забрањује се, у једном моменту, и рад политичких партија, односно појачава се диктатура краља. Ова диктатура је падала утолико теже што се, крајем XIX века, развија у Србији и наука, књижевност и уметност на једном много вишем нивоу у односу на претходне године (Стојан Новаковић, Џвијић и др.). Зато се и десило да се најистакнутији србијански писци и новинари оријентису на опозиционе листове, као — Радоје Дамановић (чија је „Страдија“ у том времену настала), Скерлић, Милорад Митровић, Јаша Продановић, Грол и др. Другим речима, честим променама уноси се тада велики несклад у процес развоја друштва и капитализма, који, и поред указаног успона, није много превазишао ниво развоја трговачког капитала. Или како је један од највећих буржоаских писаца-савременика истакао — краљ Александар је „[...] честим променама [...] чинио немогућим методично вођење државних послова“, као и да је тада био „општи утисак да се за десет година с друкчијим владоцем дало постићи много више“, нарочито на привредном сектору (19). Тежње краљеве да влада без правог парламента и без влада које би се образовале из скупштинске већине, биле су неспојиве са развојем модерног капиталистичког друштва, које подразумева пре свега, правну сигурност, затим привредне слободе и слободу личности — уз доминантно учешће најистакнутијих претставника буржоаске класе у управљању земљом. Тако је опозициона штампа писала, уочи атентата, о владавини краља Александра као о „режиму“, који је „објавио рат политичким партијама“, што значи „рат политичким идејама, рат слободном мишљењу, рат уставној организацији“. Обраћајући се народу та иста штампа је писала: „Зашто не увидиш да једна памет није довољна да управља целом Србијом, да су владе личних режима без икаквих принципа у раду, да се оне сваки час мењају и да је то нездраво; да је за десет последњих година промењено десет кабинета, од којих су само три пала пред парламентом и да су за то време укинута два устава и два октроисана? Фатално је то“ (20). Ово указује да је одлучујући сукоб између краља и претставника прогресивног дела србијанског друштва био неизбежан, као и исход сукоба у корист тога дела, односно у корист буржоазије. — Или, како је један од савременика истакао, „самодржавље“ краља Александра, „прикривено и прокријумчарено кроз скупштинске форме“, као „лажни систем“ — није се могао одржати (21). А посебно — што је анахронизам, несавременост тога режима, у односу на развитак

(19) Слободан Јовановић: Влада Александра Обреновића, Београд, 1936, књ. III, с. 374, 376.

(20) Драгиша Васић: *op. cit.*, с. 27.

(21) Слободан Јовановић: *op. cit.*, с. 375.



производних снага и општи раст србијанског буржоаског друштва на тим основама — био колутиран тешким личним испадима неуравнотеженог „лудог“ владара. Јер, Србија тада није имала, као средином XIX века, само либералну омладину школовану на страни већ и генерације које су излазиле са њене Велике школе. Ова омладина, потпуније школована, — поготово се није могла помирити са владавином сличној владавини Милоша Обреновића који је, у основи, из истих разлога чак у далеко неразвијенијој средини, био отеран са власти.

Иза самих завереника стајале су, неоспорно, одређене грађанске политичке групе које су имале своје претставнике и међу самим завереницама (Генчић, Авакумовић, Рајовић — бивши министри, Новаковић и Хаџи Тома — пословни људи). Њих су подржавале, исто тако, многе имућне и утледне грађанске породице (22). Иначе атентат не би успео — лако се могло отклонити — пошто се о њему причало на све стране. Сама опозициона штампа је оријентисала и „јавно мишљење“ на најдрастичније решење унутрашње политичке кризе. Један савременик, описујући стање „духова“ уочи атентата, наводи да је та штампа, врло дуго, заобилазила краља, нападајући владе, које су му служиле, да постепено, „у разним видовима и у току времена“, упути „нишан“ и „према највишем месту“. Само, „морао се пронаћи истински куршум и он је пронађен [...] у војсци“. Наиме, опозициона штампа, истичући да војска има „у српској демократији свога највернијег пријатеља“, трудила се „систематски и веома вешто [...] да наметне војсци размишљање о једној дужности [...] о којој је ова и сама стала да размишља“ (23). Према томе, атентат се и на широј основи и припремао и очекивао. Чак се и за радикале наводи да су „створили оно расположење духова које је чинило заверу могућом“, иако сами нису узели непосредно учешћа у завери (24), сећајући се скорашњег преког суда после „Иванданског атентата“.

Имајући у виду писање штампе, затим, атмосферу која је владала, нарочито у београдском друштву пред атентат, као и учешће политичара у самој завери, — завереници се могу сматрати експонентима буржоазије, на чијој су се страни, тако исто, по питању промене режима налазили и претставници осталих друштвених слојева, без обзира шта су сами официри завереници о томе мислили, односно, којим су се непосредним и личним мотивима у својој завери руководили. У крајњој линији може се рећи да се грађанска класа послужила војском у циљу успостављања онот поретка који је њеним интересима више одговарао, као што су јој објективно користили, на тој линији, и протести и демонстрације радника, студентске и средњошколске омладине. Исто тако, као и остали слојеви србијанског друштва, који су захтевали укидање личних ре-

(22) Слободан Јовановић: *op. cit.*, с. 356.

(23) Драгиша Васић: *op. cit.*, с. 34—35.

(24) Слободан Јовановић: *op. cit.*, с. 378.

жима и завођење ширих демократских слобода, тражили су то и из својих материјалних, односно, класних интереса — којима, иначе, сама краљева женидба не би много сметала. Према писању тадање штампе, војска је, и после атентата, одржала ред у земљи, „те је управа лако прешла у грађанске руке“. Отуд је разумљиво што је и у резолуцији Сената, који се састао одмах по атентату, наведено да и Сенат „прихвата и са одушевљењем поздравља ново стање, које је настало као последица тога догађаја“, одајући признање војсци и „сматрајући њен рад и поступак у овој прилици као израз тешких и критичних тренутака“ (25).

Према томе, закључак би био да убиство краља Александра претставља само најдраматичнији момент једног посебног процеса развоја класних супротности у Србији почетком XX века, које су се манифестовале као супротности између привредног развоја земље, степена развитка србијанског друштва и политичког образовања маса с једне стране, и диктатуре краља Александра с друге стране. Наиме, врло честе промене и смењивање личног режима и „лажног парламентаризма“, не само што су уносиле општу пометњу и утрожавале правну сигурност у земљи, без које сви битни интереси буржоаске класе постају неизвесни, већ је задржала даље кретање србијанског друштва, компромитујући Србију, као државу, и у иностранству. Све се ово дешавало у једном задоцнелом развоју Србије у односу на капиталистички развитак у Западној Европи и развитак западноевропског буржоаског друштва, у коме се тада јављају и елементи империјализма и у коме радничка класа већ претставља јаку политичку снагу. Отуд и уклањање атентатом краља Александра показује како поменути „степен образовања маса“, тако и чињеницу да установе, као што је монархија, нису у Србији били у довољној мери изграђене и учвршћене. Осим тога, извршиоци атентата припадали су војничком реду који се много лакше служи оружјем него други, и којима је сутерирано решење уништењем династије а не збацивањем краља Александра. Јер, збацивање, увек носи и наде и могућности повратка, све док је свргнути владар у животу. Тога су се нарочито бојале одређене политичке групе, односно руководство странака, нарочито радикалске странке. Такав став у питању династије могао се разумети с обзиром да је апсолутистичка владавина Обреновића трајала у Србији више од осамдесет година и била испуњена многим бунама, заверма и тешким сукобима у врховима. Петнаестогодишња, пак, владавина кнеза Александра Карађорђевића није, у том кратком временском размаку стварне владе уставобранитеља, стигла да улије уверење да се и у другој династији могу крити исте тенденције.

Прави узрок атентата на краља показују и саме промене које су настале одмах после атентата у државном, правном и политичком животу земље, као и трајање поретка који је тада успостављен. Ме-

ђутим, те промене нису биле у том смислу „револуционарне“ што би мењале основу дотадашњег друштвеног и државног уређења, како се хтелo приказати од стране оних који су имали да снесу кривичну одговорност за убиство краља, нити је влада, која је после атентата образована, била „револуционарна“, како је саму себе, из истих разлога, називала. Не подривајући из темеља дотадањи капиталистички систем, те су промене једино шире отварале врата његовом бржем и овестранијем развиту, проширујући истовремено и друштвену и државну надградњу, саобразно и дотле и доцније оствареној материјалној основи. Промене су се, у суштини, свеле на повратак устава од 1888, који се, у време кад је донет, услед слабости буржоаских снага, није могао дуже одржати. (Устав је изгласан од Скупштине и Сената већ 2. јуна 1903.) Односно, промене су се свеле на поновно увођење парламентарног режима и расписивање нових избора. Монархиски облик владавине задржан је и даље избором Петра Карађорђевића за краља који се у Скупштини заклео на повраћени устав, али је монархиска власт, отада много више била подређена Народној скупштини, тј. Парламенту. Тим променама, дакле, остварене су само дутогодишња настојања и народа и грађанских политичких странака за успостављањем потпуне буржоаске власти преко Парламента и у границама буржоаског устава.

Тако је у Србији, 1903 завршен још један период борбе за отграничење власти владара засноване на „наследном праву“, а за успостављање буржоаског парламентаризма заснованог на „народном суверенитету“. Ово је истовремено значило да ће се отада материјални интереси и руководеће класе, као и материјални интереси осталих друштвених класа, остваривати уз шире буржоаско-демократске форме управљања земљом.

Тако се, и на примеру Србије, показало да се све промене извршене „у друштвеној средини“ морају одразити и у државној организацији. Ове се, затим, „региструју“ постављањем нових „правних правила“, што доводи и до измена у државном уређењу.

Саобразно томе, и државноправни поредак, који је у Србији заведен после 29 маја 1903, на основу Устава од 2 јуна 1903, претстављао је илустрацију процеса развитака србијанског друштва до тога времена. Односно, претстављао је илустрацију развоја политичке зрелости једне класно издиференциране средине, чије је свестрано кретање и довело до промена. У тој средини буржоазија је била принуђена да своје материјалне интересе, политичке и друштвене позиције, осигурава у будуће кроз буржоаскодемократске установе. Другим речима, она је на то била принуђена и избијањем оштрих супротности између друштвених класа и демократским захтевима најистакнутијих и најобразованијих чланова србијанског друштва, чија је опозиција претходном режиму, претставља исто тако једну од манифестација тих супротности. Нарочито је на то

била присиљена покретима експлоатисаних, који су, са интензивнијим привредним развјетком и сами политички јачали. То је у основи значило да ће и буржоазија у Србији, као буржоазија у другим земљама, на нешто савременији начин и савременијим инструментима обезбеђивати своју владавину. Зато је, насупрот принципима као што су „правна сигурност“, „неприкосновеност приватне својине“, „строга законитост“ (заштита такозваних „личних права грађана“), и који су за све подједнако имали да важе, задржан и даље „изборни цензус“. Овим је обезбеђено „народно претставништво“ из средине сопственичке класе“. Тој класи је декларативно стављено у дужност да заступа и интересе оних којима истовремено није дала основна политичка права.

Што се тиче Устава као политичког закона који није собом носио и санкцију, његова важност и примена — са свим одредбама које су штитиле сваког појединца — зависили су од односа политичких снага. Стога се и у развоју Србије, после 29 маја 1903, морало показати да буржоаска држава, с једне стране, може бити врло демократска у „својој структури“, а с друге стране, у својој „пракси“ способна да штити интересе буржоазије, поступцима, који ску у супротности с тим принципима и „слободама“ гарантованих Уставом. Међутим, то кршење принципа од стране носилаца буржоаске власти биће и у Србији, временом све више, у сразмери са слабостима, односно са политичком снагом и зрелашћу радничке класе и њеног руководства, којима „правна једнакост“ и „законитост“ буржоаске државе претстављају само бољу позицију у борби за фактичку једнакост.

Ружица В. Гузина

## КРИВИЧНА ДЕЛА ПРОТИВ ЖИВОТА И ТЕЛА У СУДСКОЈ ПРАКСИ СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ КНЕЗА МИЛОША

Историчари који су расправљали о правосуђу за време владе кнеза Милоша једнодушни су у мишљењу да се у Србији у то време судило по здравом разуму, савести и обичају (1).

Писаних закона није било, а „Наставленија“ кнеза Милоша доношена *ad hoc*, према указаној потреби, била су недовољна да обухвате и регулишу, да сабију у оквиру обавезних норми бројне и разнолике деликте и спорове настале у свакодневном животу тадашње друштвене заједнице. Према томе, правосуђе је почивало на обавезним упутствима кнеза Милоша и његовој личној вољи, а упоредо с тим и на правној свести народа и судија-народних старешина.

(1) М. Гавриловић: Милош Обреновић, Београд, 1909, II, 313; Вук Ст. Караџић: Скупљени историски и етнографски списи, Београд, 1898, 193; Ст. Максимовић: Суђења у кнежевини Србији пре писаних законика из архиве Пожаревачког магистрата, Пожаревац, 1898, V и XIV.